

Iskustva pripadnosti i suparništva u supkulturi nogometnih navijača

Crnković, Luka

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:060618>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-30**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru
Odjel za sociologiju
Sveučilišni prijediplomski studij
Sociologija

Luka Crnković

**Iskustva pripadnosti i suparništva u supkulturi
nogometnih navijača**

Završni rad

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za sociologiju
Stručni prijediplomski studij
Sociologija

Iskustva pripadnosti i suparništva u supkulturi nogometnih navijača

Završni rad

Student/ica:
Luka Crnković

Mentor/ica:
dr. sc. Marija Šarić

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Luka Crnković**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Iskustva pripadnosti i suparništva u supkulturi nogometnih navijača** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 30. lipnja 2024.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Teorijsko pojmovni okvir	2
2.1 <i>Navijačka supkultura, identitet i pripadnost</i>	2
2.2 <i>Ikonografija i vizualni identitet navijačkih skupina</i>	5
2.3 <i>Navijački huliganizam</i>	6
2.4 <i>Istaknuti slučajevi navijačkog nasilja u Hrvatskoj</i>	9
3. Cilj istraživanja i istraživačka pitanja	11
4. Metode i uzorak	12
5. Rezultati istraživanja i rasprava	14
5.1 <i>Od sportskog gledatelja do iskusnog navijača</i>	14
5.2 <i>Elementi suparništva u navijačkoj supkulturi</i>	19
5.3 <i>Navijačko nasilje iz perspektive navijača</i>	23
5.4 <i>Nepovjerenje prema medijima i novinarima</i>	26
6. Zaključak	28
7. Prilozi	31
8. Literatura	34

Iskustva pripadnosti i suparništva u supkulturi nogometnih navijača

Sažetak

U ovom završnom radu prezentiraju se rezultati kvalitativnog istraživanja provedenog metodom polu-strukturiranog intervjua s pet pripadnika hrvatskih navijačkih skupina (Bad Blue Boys Zagreb, Torcida Split, Funcuti Šibenik, Armada Rijeka, Tornado Zadar). Cilj istraživanja bio je istražiti percepciju i iskustva pripadnika navijačke supkulture, s fokusom na motive i značenja koja pridaju suparništvu i navijačkim praksama. Rezultati pokazuju da proces uključivanja u navijačku skupinu obično započinje tijekom adolescencije, vođen socijalnim vezama i atmosferom na stadionima. Osjećaj pripadnosti i zajedništva, lokalpatriotizam i adrenalin ključni su motivi za sudjelovanje. Iako se motivi s vremenom mijenjaju, osjećaj zajedništva ostaje snažan. U suparništvu se odražavaju različiti identiteti, a vizualni i akustični elementi poput koreografija i pirotehnike naglašavaju jedinstvenost svake skupine. Nasilje, iako kontroverzno, često se vidi kao dio "Ultras" kulture. Navijači smatraju da mediji preuveličavaju negativne incidente, potpirujući suparništvo i polarizaciju društva.

Ključne riječi: navijačke skupine, supkultura, suparništvo, zajedništvo, mediji

Experiences of Belonging and Rivalry in Football Fan Subculture

Abstract

This thesis presents the results of a qualitative study conducted through semi-structured interviews with five members of Croatian football fan groups (Bad Blue Boys Zagreb, Torcida Split, Funcuti Šibenik, Armada Rijeka, Tornado Zadar). The aim was to explore the perceptions and experiences of football fan subculture members, focusing on their motives and the meanings they attribute to rivalry and supporter practices. Findings show that joining a fan group typically occurs in adolescence, driven by social connections and stadium atmosphere. Key motives for participation include belonging, community, local patriotism, and adrenaline. Although motives change over time, the sense of community remains strong. Rivalry reflects local pride and identity, with visual and acoustic elements like choreographies and pyrotechnics emphasizing each group's uniqueness. Violence, while controversial, is seen as part of the "Ultras" culture. Supporters believe the media exaggerate negative incidents, fueling rivalry and societal polarization.

Keywords: football fan groups, subculture, rivalry, community, media

1. Uvod

Sportski tereni često su mjesta snažnog izražavanja emocija, bilo da je riječ o sportašima ili gledateljima. Jedan od segmenata sportske manifestacije jest da okuplja ljude i zabavlja ih svojom rezultatskom neizvjesnošću. U Republici Hrvatskoj najveću posjećenost imaju sportske manifestacije vezane uz nogomet, koje okupljaju veliki broj gledatelja i često su udarna tema na raznim internetskim portalima, vijestima ili društvenim mrežama. Neki gledatelji se okupljaju u određene skupine koje imaju svoja vlastita obilježja i posebne norme ponašanja, odnosno u navijačke skupine čiji je primarni cilj bodriti i ohrabrivati igrače kluba koji simpatiziraju. Takve skupine nazivaju se navijačkim skupinama i našle su svoje mjesto u supkulturnom svijetu.

Navijačke skupine često tvore vlastiti identitet kroz simbole, nazive i pjesme kojima bodre svoj klub i prema kojima su prepoznate od strane drugih navijačkih skupina. Iako im je primarni cilj bodriti svoj klub i pomoći mu u postizanju pozitivnog rezultata, srž navijačke supkulture temelji se na ideji suparništva s navijačima drugih momčadi. Suparništvo među navijačima neizbježno stvara intenzivne emocionalne reakcije i dinamične interakcije, koje su ključne za razumijevanje društvenih odnosa unutar ove supkulture. Tema ovog rada značajna je jer pruža uvid u dinamiku društvenih identiteta i ponašanja unutar jedne od najstrastvenijih supkultura u suvremenom društvu te omogućava bolje razumijevanje kako sportska strast oblikuje identitete i međuljudske odnose.

Pripadnici navijačkih skupina često su adolescenti, pa u tom kontekstu možemo govoriti o važnosti razumijevanja njihovih iskustava pripadnosti i suparništva. Osim toga, situacija u modernom nogometu često je usko povezana s političkim zbivanjima i podjelama, što dodatno stvara napetost i netrpeljivost između suprotstavljenih navijačkih skupina, ali i unutar samih skupina, gdje se članovi mogu podijeliti na međusobno suprotstavljene frakcije. Kroz istraživanje tih aspekata, moguće je dobiti dublji uvid u kompleksnost društvenih veza i identiteta unutar navijačke supkulture.

2. Teorijsko pojmovni okvir

2.1 Navijačka supkultura, identitet i pripadnost

Definicija s mrežne stranice Hrvatske enciklopedije govori kako se pojam „supkultura“ veže uz bilo koje odstupanje adolescentskih i drugih aktera od normi i vrijednosti uže i šire roditeljske kulture. Mnogi autori supkulturu interpretiraju kao kolektivni odgovor mladih iz nižih društvenih slojeva na probleme socijalne strukture i mobilnosti. Tako primjerice Hall i Jefferson (1976), tvrde da devijantne kulture ili kulture mladih pružaju rješenje problema s kojima se suočavaju njihovi pripadnici koji se, zbog svoje mladosti, sklonosti kriminalu ili društvenoga položaja nalaze u socijalno nepovoljno položaju (Abercrombie i sur. 2008).

Perasović (2002) tvrdi da danas, kada govorimo o pojmu supkulture, govorimo o skupu normi, pravila, obrazaca ponašanja i načina života društvenih aktera čije se vrijednosti i norme dijelom razlikuju od šireg društva u kojem žive. Supkultura se usko veže uz Čikašku školu koja se smatra pioninom proučavanja urbane sociologije i djelovala je u 1920-im i 1930-im godinama.

Predmet istraživanja Čikaške škole bile su bande u gradu Chicagu, a sociolozi ove škole društvu su pristupali utvrđujući odnose između prostornog i socijalnog. Najznačajniji doprinos Čikaške škole leži u teoriji delikventne supkulture koja govori kako proces postajanja delikventnom osobom ne ovisi o psihološkim ili fizičkim karakteristikama pojedinca, kao ni defektnošću ili smanjenim intelektualnim sposobnostima. Autor dalje ističe da su sociolozi ove škole zastupali tezu o postojanju određene statusne frustracije ili strukturne blokade društvene pokretljivosti zbog kojih mladi iz radničke klase nalaze svoje mjesto u devijantnoj supkulturi, odnosno uličnim bandama (Perasović, 2001).

U proučavanju supkultura značajan je doprinos ostvarila i Birminghamska škola sa Philom Cohenom kao jednim od začetnika supkulturne teorije. Cohen razlikuje četiri podsustava životnih stilova supkultura koji čine dvije osnovne skupine oblika. U prvu skupinu spadaju glazba i odijevanje, a u drugu ritual i sleng. Također Cohen izdvaja i teritorijalnost kao jednu od iznimno važnih karakteristika. On raščlanjuje subkulturu na tri razine: strukturalnu, povijesnu i fenomenološku. Strukturalnu razinu čine odjeća, glazba i rituali. Povijesnu razinu

čini specifična problematika klasnih frakcija, a fenomenološku analiza načina na koji subkulturu aktualno žive njeni nositelji (Perasović, 2001).

Važnost pripadanja supkulturi očituje se u mogućnosti da individua pronađe svoje mjesto u društvenom poretku koji ih često marginalizira ili ne prepoznaje njihove specifične potrebe i interese. Pripadnost nudi osjećaj identiteta, zajedništva i svrhe, što je posebno važno u fazama života kada se traži vlastiti put i mjesto u zajednici.

Pojam nogometnih navijača može se definirati kao skupine osoba koje svojim navijanjem ohrabruju svoju momčad uz pomoć raznih sredstava ili bez njih, a sve u cilju ostvarivanja pozitivnih rezultata. Također radi se o heterogenoj skupini ljudi koji su sastavni dio sportske publike koja predstavlja nestrukturiranu ili neorganiziranu društvenu grupu (Turković, 2016, str. 13 prema Vučetić, 2019).

Važno je naglasiti kako se navijači razlikuju od publike u mnogim segmentima iako su i sami dio te publike. Navijači su primjerice snažno emocionalno povezani sa klubom i spremniji su na veći angažman te su ujedno i nekritični i subjektivni, vode se emocijama pa često i afektima. Njihova lojalnost prema klubu često nadilazi granice racionalnog, manifestirajući se kroz rituale, pjesme i simboliku koja jača osjećaj zajedništva unutar navijačke skupine. Navijačke skupine vrlo su fokusirane na iskazivanje svog identiteta, a pripadnici to čine transparentima, zastavama, šalovima i brojim odjevnim predmetima sa bojom ili obilježjima kluba. Identitet se može definirati kao skup značajki koje određuju posebnost pojedinca ili skupine u odnosu na druge pojedince ili skupine. U kontekstu navijačkih skupina posebno je značajan društveni identitet koji odgovara na pitanje „Tko smo mi?“ i na temelju kojeg se stvaraju razlike između „vas“ i „nas“. Taj društveni, subkulturni identitet odražava se putem intervencija u odijevanju, frizuri, držanju i slangu i interakciji s drugim ljudima (Hrvatska enciklopedija, 2024). Navijačke skupine se također često smještaju na istom dijelu tribine, a taj dio tribine svojataju i prisvajaju kao vlastiti teritorij djelovanja. Na dolazak ostalih gledatelja u njihov prostor često reagiraju burno i sa neprihvaćanjem. Djevojke i žene također nisu često viđene unutar navijačkih skupina, a često su i odbačene. Samim tim navijačka supkultura podrazumijeva postojanje maskuliniteta, agresivnosti i ostalih sličnih vrijednosti (Dedić, 2018).

Lalić (1993) dijeli članove navijačkih skupina u 5 različitih kategorija. Prva skupina je „navijač-navijač“ odnosno osoba koja odlazi na sve utakmice i cilj joj je stvaranje atmosfere i bodrenje kluba, a gotovo nikad ne ispoljava nasilno ponašanje. Zatim prepoznaje još i „navijača iz trenda“ odnosno one koji često konzumiraju alkohol i sudjeluju u nasilju jer smatraju da je to sastavni dio folklor. Treća kategorija je „navijač-nasilnik“, a njemu navijačka supkultura i sudjelovanje služi samo sa svrhom agresivnog ponašanja. Nadalje razlikuje i „navijača-novaka“ koji postaje član navijačke skupine zbog uzbuđenja i atmosfere i „navijača-političkog aktivista“ koji je pripadnik sa ciljem širenja ekstremnih političkih ideja.

Lalić (1993) također navodi tri vrste prisutnih navijača s obzirom na hijerarhijsko uređenje navijačke skupine. Prva i najbitnija skupina je vodstvo koje se sastoji od nekoliko desetaka ljudi koju upravljaju akcijama skupine. Druga skupina je jezgra koja čini širi krug od nekoliko desetaka pa do nekoliko stotina ljudi koji sudjeluju u svim navijačkim akcijama. Treću i najbrojniju skupinu čine simpatizeri, odnosno okolina jezgre koja prati način navijanja, oblačenja i ponašanja, ali ne sudjeluje u svim navijačkim aktivnostima. Navijači koji čine vodstvo i jezgru navijačke skupine, često su povezani sa supkulturnim praksama koje se odnose na tribinu i ulicu kao što su „obrana“ i „osvajanje“ teritorija što se često odnosi na nasilne prakse.

Što se tiče same povijesti nastanka navijačkih skupina Hrvatska se može pohvaliti sa prvom takvom supkulturnom skupinom u Europi, Torcidom. Kasnije se navijačke skupine organiziraju diljem Europe, osobito u Velikoj Britaniji i Italiji. Pjesma, pirotehnika i upotreba različitih navijačkih rekvizita sastavni je dio navijačko folklor no on se može diferencirati upravo na ove dvije zemlje. U Italiji se veći naglasak stavlja na pjesme i upotrebu pirotehnike te je temeljni cilj navijačke skupine iskazivanje podrške klubu. S druge strane u Britaniji se naglasak stavlja na kratke navijačke pjesme i takozvani stil navijanja „Šal-grlo-dlan“. Također veći se naglasak stavlja na iskazivanje mržnje prema protivničkom klubu nego podrške vlastitom. Kasnije se ostale novonastale navijačke skupine većinom opredjeljuju za neki od ovih načina reprodukcije navijačkog folklor (Vučetić, 2019).

2.2 Ikonografija i vizualni identitet navijačkih skupina

Navijačke skupine koriste širok spektar simbola kojima nastoje komunicirati svoj identitet, pripadnost navijačkoj skupini, teritorijalnost ili nastoje poslati određenu političku poruku. Ti simboli vidljivi su u obliku transparenta, zastava, grafita, ali i preko stila odijevanja. Navijački grafiti vidljivi su u gotovo svim dijelovima grada iz kojeg navijačka skupina potječe. Njihova tematika većinom se odnosi na simbole vezane uz sportski klub ili navijačku skupinu. Lalić (1991) interpretira navijački izričaj kao nisko kreativan i jednostavan te govori o standardiziranom izričaju koji prednost daje grupnoj identifikaciji. Navijački grafiti, odnosno simboličke oznake većinom se izrađuju na javnim mjestima koja su dobro uočljiva te ih je lako zamijetiti. Primarna uloga grafitnih izraza i naljepnica je obilježavanje vlastitog teritorija, a u gradu su neka mjesta označena više nego druga što se može povezati sa važnošću koju navijačka skupina pridaje tom prostoru. Svaka navijačka skupina se također sastoji od mnogo manjih grupa aktivnih pojedinaca koji dolaze iz isti gradskih četvrti te se u tim dijelovima grada najčešće mogu vidjeti grafitni izrazi koji se odnose na pojedinu gradsku četvrt i pripadnost navijačkoj skupini toga grada (Bérangère, 2015).

Što se tiče navijačkih transparenta oni su percipirani kao „svetinja“, a nošenje transparenta podgrupa na utakmice nužno je da bi ih protivničke navijačke skupine priznavale i da bi zadržale svoju navijačku reputaciju. Ukoliko podgrupa izgubi transparent u nekom sukobu sa suparničkom navijačkom skupinom, ona ga neće moći ponovno izraditi i pokazati na tribini. Još rigoroznije pravilo odnosi se na gubitak glavnog ili „udarnog“ transparenta neke navijačke skupine koja zatim po nepisanom pravilu prestaje sa svojim postojanjem. Simboličke oznake značajan su dio i u prisvajanju tuđeg teritorija. Tako većinom na dane nogometnih utakmica, domaća navijačka skupina patrolira gradom kako bi spriječila protivničku navijačku skupinu u pokušaju obilježavanja teritorija, bilo samom svojom prisutnosti ili simboličkim oznakama (Bérangère, 2015).

2.3 Navijački huliganizam

Kada govorimo o navijačkoj supkulturi, neizbježno je dotaknuti se i fenomena navijačkog huliganizma. Ovaj oblik nasilja nije samo izraz individualnog devijantnog ponašanja, već i manifestacija pripadnosti određenoj grupi te izraženog suparništva među različitim navijačkim skupinama. Upravo pripadnost navijačkoj supkulturi i intenzivno suparništvo često rezultiraju nasilnim incidentima koji imaju značajan društveni utjecaj.

Definicija suparništva i razlika između suparništva i nasilja ključna je za razumijevanje fenomena navijačkog huliganizma. Suparništvo označava natjecateljski duh između suprotstavljenih strana koje se bore za prevlast, dok nasilje predstavlja ekstremni oblik izražavanja tog suparništva. U kontekstu nogometa, suparništvo i rivalstvo često prelaze granice sportskog natjecanja, manifestirajući se kroz različite oblike nasilja, poznatog kao huliganizam.

Percepcija neprihvatljivog društvenog i nesportskog ponašanja kroz povijest se učestalo mijenjala. Engleska kao kolijevka navijačkog huliganizma prva se susrela sa navijačkim izgedima te nesportskim ponašanjem nogometnih navijača, no Dunning, Murphy i Williams (1988) govore kako su se navijački incidenti i ulasci navijača u teren percipirali samo kao pokušaji da se zabavi publika ili kao čin zahvale igračima. Prijavljeni slučajevi navijačkih izgeda nisu smatrani ozbiljnim društvenim problemom, a reakcija medija nije bila osuđujuća već je odražavala popularno uvjerenje da je takvo ponašanje prirodni odgovor radničke klase na ishod nogometnog susreta. Stoga se o takvim izgedima nije izvještavalo pretjeranom senzacionalističko-moralnom panikom kao što je to danas slučaj. Dunning i sur. (1988) također tvrde kako je u Britaniji postojala blaga prikrivena strepnja vezana uz navijački huliganizam, ali taj se poremećaj većinom doživljavao samo kao buran, a ne nasilan, te se smatrao izvorom zabave za one koji su mu svjedočili. Takvo se ponašanje smatralo društveno prihvatljivim, a danas bi mu mediji pripisali etikete poput „animalističkog, luđačkog ili barbarskog“.

Pugsley i Rookwood (2009) tvrde kako u današnje vrijeme senzacionalističko izvještavanje i neproporcionalna policijska kontrola nogometnih navijača sve više dovode do percipiranja suparništva i rivalstva u modernom nogometu kao društveno neprihvatljivog ponašanja, odnosno kao čin huliganizma. Dakle, u modernom nogometu suparništvo i

huliganizam postaju sinonimi. No autori također govore kako rivalstvo nije povezano s huliganizmom. Nisu svi navijači huligani te mogu biti strastveni i u potpunosti sudjelovati u suparništvu bez pribjegavanja nasilnim praksama i neprihvatljivom društvenom ponašanju. Razmjer u kojem su nogometni navijači povezani jedni s drugima izvan nogometa, ili njihova predanost suzdržavanju od nasilja, određuje hoće li suparništvo postati neprijateljstvo. Tako će ona suparništva koja se dijele između klubova čiji se navijači identificiraju s proturječnim karakteristikama koja su povezana s religijom, lokalitetom i etničkom pripadnošću vjerovatno biti više ispunjena mržnjom i nasiljem od onih kojima nedostaju takve etno-religijske i sociopolitičke razlike (Pugsley i Rookwood, 2009 prema Poulton, 2002).

Fenomen navijačkog huliganizma po prvi se puta javlja u Engleskoj gdje su navijački sukobi tijekom 70-tih godina dostigli ekstremne razmjere noseći sa sobom mnogo ljudskih žrtava. Postoje brojni radovi koji opisuju i pojašnjavaju uzroke nasilničkog ponašanja unutar navijačke supkulture, ali većina se njih temelji na kriminološkim teorijama. U takvim teorijama izgređnici se opisuju kao mlade, siromašne i delinkventne osobe, a iz njih se ne može dobiti odgovor zašto mladi koji su dobrog socijalnog statusa i visokog obrazovanja također sudjeluju u takvim nasilnim djelima. Dakle takve teorije nisu dobra polazišna točka za proučavanje fenomena navijačko huliganizma, a nasilno i devijantno ponašanje ne može se samo pripisati nesnalaženju, siromaštvu i ostalim segmentima koji su temelj delinkvencije. Također taj fenomen se ne može pripisati ni posljedici gomile i osjećaja anonimnosti u grupi. Posljedica gomile odnosi se na nedostatak racionalnog rasuđivanja i slijepog praćenja vođe te ponašanja gomile u kojoj se pojedinac nalazi. No, također postoje i huligani koji su svjesni onoga što čine i posljedica koje njihovo ponašanje nosi, ali i dalje se ponašaju delinkventno (Bodin, 2013).

Korijen za delinkventno i nasilno ponašanje navijačkih skupina leži u „Ultras“ supkulturi koju se gotovo može smatrati zasebnom supkulturom unutar navijačke supkulture. „Ultrasi“ se razlikuju od običnih navijača po svom stilu odijevanja, ne nose klupske boje već često crne odjevne predmete ili odjevne predmete popularnih modnih marki iz domene „Casual“ stila odijevanja. Oni često stavljaju svoju navijačku skupinu ispred samog kluba, a primarni im je interes želja za dokazivanjem, ponižavanjem suparnika i uspostavom moći. U svojim sukobima pridržavaju se određenog „kodeksa“, primjerice smatraju kako je kukavički koristiti oružje u međusobnim sukobima. Vrlo su organizirani i koriste svaku moguću priliku kako bi se sukobili sa suparničkom navijačkom skupinom ili bilo kojom grupom

neistomišljenika. Također su neprijateljski nastrojeni prema policiji i smatraju kako im policija oduzima slobodu (Perasović, Mustapić, 2013).

Bodin (2013) također smatra kako veliku ulogu u promoviranju delinkventnog i nasilničkog ponašanja navijača imaju mediji. Svojim senzacionalističkim novinarstvom često uvode razdor među neistomišljenike, a posebno navijače klubova koji na vrlo emotivan način doživljavaju takve vijesti.

U razumijevanju nasilnog ponašanja navijača također može pomoći Cussonova tipologija u kojoj on postavlja ciljeve nasilničkog ponašanja navijača. Prvi je cilj akcija u kojoj nasilje predstavlja užitak, dokazivanje i nema nikakvu svrhu. Drugi je cilj prisvajanje, odnosno oduzimanje simbola protivničkim navijačima. Treće je agresija koja može biti posljedica osвете ili reakcije na napad, a zadnji je cilj osveta. Svrha same dominacije jest moć i prestiž u odnosu na suparnika. Što je veći osjećaj zajedništva unutar skupine, to je jače neprijateljstvo i rivalstvo prema suparnicima (Bodin, 2013).

Navijačko nasilje može se podijeliti na fizičko, psihološko i nasilje prema imovini. Prema Bodinu (2013), fizičko nasilje uključuje obračune između navijačkih skupina, nasrtaje na igrače, suce ili osoblje, dok se psihološko nasilje odnosi na prijetnje i zastrašivanje, bilo uživo ili putem društvenih mreža. Nasilje prema imovini manifestira se vandalizmom na stadionima i javnim mjestima. Bodin također ističe da navijačko nasilje može imati rasističke ili ksenofobne elemente, a često je usmjereno i prema policiji ili osiguranju. Stadion je sve rjeđe mjesto za nasilne prakse zbog pojačanog nadzora, pa se sukobi sve češće događaju na javnim mjestima udaljenima od stadiona, često na dan utakmice ili nekoliko dana prije kako bi se izbjegao policijski nadzor.

2.4 Istaknuti slučajevi navijačkog nasilja u Hrvatskoj

Navijačko nasilje svoj korijen vuče iz Engleske gdje je tijekom 1960-ih i 1970-ih godina došlo do značajnog porasta nasilja povezanog sa nogometom. Posebno su se istaknuli nemili događaji na stadionima Heysel 1985. i Hillsborough 1989. godine. Katastrofa na stadionu Heysel dogodila se 29. svibnja 1985. u Bruxellesu, kada su engleski navijači napali talijanske navijače prije finala Europskog kupa između Liverpoola i Juventusa, što je rezultiralo smrću 39 osoba i stotinama ozlijeđenih. Posljedice su bile ozbiljne: engleskim klubovima zabranjeno je sudjelovanje u europskim natjecanjima na pet godina, a Liverpoolu je dodatno izrečena godina suspenzije (Young, 1986).

Katastrofa na stadionu Hillsborough dogodila se 15. travnja 1989. tijekom utakmice između Liverpoola i Nottingham Foresta. Ova tragedija rezultirala je smrću 96 navijača i mnogo ozlijeđenih. Scraton (2013) navodi kako uzrok nije bio navijačko nasilje, već prenapučenost, loša organizacija i nedostatak sigurnosti. Naknadna istraga ukazala je na propuste policije i stadionskih objekata.

Što se tiče nasilja nogometnih navijača na hrvatskom području, značajan događaj dogodio se 1990. godine na utakmici između Crvene zvezde i Dinama. Ovaj incident imao je naglašenu političku konotaciju zbog napetosti između Srbije i Hrvatske. Cijeli dan obilježen je brojnim sukobima na ulicama Zagreba, a sukob je poprimio kaotične posljedice na stadionu Maksimir. Uzrok sukoba bio je u brojnim policijskim propustima te pokušaju navijača Crvene zvezde da dođu do navijača Dinama. Slična situacija desila se i na stadionu Poljud, na utakmici između Hajduka i Partizana, gdje je Torcida upala u teren i izazvala nered te zapalila jugoslavensku zastavu što je dodatno pogoršalo napetost i razdor u Jugoslaviji (Mrvelj, 2017).

Rivalstvo između navijača Hajduka i Dinama datira iz 1990-ih godina i smatra se jednim od najintenzivnijih rivalstava u svjetskom nogometu. Utakmice Hajduka i Dinama često su popraćene tenzijama, tučnjavama, pirotehnikom i nasiljem na stadionu i na ulicama. Jedan od najvećih incidenata u hrvatskom nogometu zabilježen je 2010. godine, na stadionu Maksimir. Na tom susretu između GNK Dinama i HNK Hajduka došlo je do sukoba navijača s policijom što je rezultiralo jednim teško ozlijeđenim te 15 lakše ozlijeđenih policijskih službenika.

Također je zabilježena značajna materijalna šteta, pet uništenih automobila, dva oštećena tramvaja i nekoliko kontejnera (Mrvelj, 2017).

Unatoč ovim događajima, nacionalni skandali i nasilje u međugradskim utakmicama često se ne shvaćaju dovoljno ozbiljno, budući da se suparništvo između hrvatskih nogometnih klubova smatra tradicionalnim. Međutim, važno je istaknuti da većina elemenata suparništva među navijačima nije nasilna. Suparništva se često manifestiraju kroz verbalne provokacije, pjesme, koreografije i druge oblike navijačkog izražavanja.

Primjerice, 18. studenog 2014. godine, na kvalifikacijskoj utakmici za Europsko prvenstvo između Hrvatske i Italije u Milanu, skupina navijača prekinula je utakmicu bakljadom i prouzročila velike nered. Hrvatski nogometni savez kažnjen je s 80.000 eura i zatvaranjem jedne tribine na sljedećoj kvalifikacijskoj utakmici. Mrvelj (2017) također ističe kako se sličan incident dogodio i tijekom Europskog prvenstva, kada je skupina navijača prekinula utakmicu Hrvatske protiv Češke, unatoč tome što je Hrvatska u tom trenutku vodila.

Ovi incidenti ukazuju na specifičnu dinamiku unutar hrvatske navijačke supkulture, gdje se nasilnički ispadi često događaju upravo kada reprezentacija ili klubovi postižu dobre rezultate. Za razliku od većine drugih europskih klubova i reprezentacija, gdje navijači reagiraju na loše rezultate ili odluke sudaca, hrvatski navijači često izražavaju nezadovoljstvo i frustraciju čak i kada njihov tim pobjeđuje. Poznata suparništva između hrvatskih klubova, poput onog između Dinama i Hajduka, Armade iz Rijeke i Torcide iz Splita, te između ostalih navijačkih skupina kao što su Funcuti iz Šibenika i Tornado iz Zadra, bazirana su na dugoj povijesti natjecanja i regionalnih identiteta. Iako su ovi rivaliteti ponekad praćeni nasilnim incidentima, mnogo češće su manifestacija strasti, ponosa i zajedništva. Navijačke skupine često koriste transparente, pjesme, zastave i druge oblike simboličkog izražavanja kako bi pokazale svoju pripadnost i podršku klubu, dok je nasilje tek jedan aspekt suparništva koji je prepoznatljiv i prisutan, ali ne i dominantan.

3. Cilj istraživanja i istraživačka pitanja

Cilj istraživanja:

Cilj ovog istraživanja je istražiti percepciju i iskustva pripadnika navijačke subkulture u djelovanju nogometnih navijačkih skupina te razumjeti motive i značenja koje pripadnici navijačkih skupina pridaju suparništvu i navijačkim praksama.

Istraživačka pitanja:

- Koji su ključni motivi pripadnika navijačkih skupina za uključivanje u navijačke skupine i aktivno sudjelovanje u njihovim praksama?
- Kako pripadnici navijačkih skupina interpretiraju svoje suparništvo s drugim navijačkim skupinama?
- Kako pripadnici navijačkih skupina tumače huliganizam unutar svoje supkulture?
- Kako pripadnici navijačkih skupina vide ulogu medija u prezentaciji navijačkog nasilja i suparništva javnosti?

4. Metode i uzorak

Fokus ovog istraživanja je na razumijevanju iskustva pripadnika navijačkih skupina u djelovanju nogometnih navijačkih skupina te razumijevanju motiva i značenja koje pripadnici navijačkih skupina pridaju suparništvu i navijačkim praksama. Stoga je u ovom istraživanju korišten polustrukturirani intervju kako bi se od sugovornika dobile što detaljnije informacije, ali kako bi se istovremeno zadržala određena struktura.

Nadalje, što se tiče protokola za intervju on se sastojao od pet tema sukladno postavljenim istraživačkim pitanjima. Na početku samog intervju postavljena su opća pitanja o dobi, razini stečenog obrazovanja, kojoj navijačkoj skupini sugovornik pripada i koliko je dugo pripadnik navijačke skupine. Prva tema nosi naziv „Proces uključivanja“ i sastoji se od pitanja vezanih uz iskustva sugovornika s procesom postanka članom navijačke skupine. Druga tema nosi naziv „Motivi“ i sastoji se od pitanja vezanih uz glavne motive koji ih navode na aktivno sudjelovanje u navijačkim praksama. Treća tema je vezana uz percepciju suparništva s drugim navijačkim skupinama i kako to utječe na njihov osobni identitet, a četvrta se odnosi na njihovu percepciju huliganizma i nasilnih praksi unutar navijačke subkulture. Peta tema nosi naziv „Utjecaj medija“ i odnosi se na njihovu percepciju utjecaja medija na suparništvo i nasilne prakse nogometnih navijača. Prije provođenja samog intervju svaki sugovornik bio je upoznat sa svojim pravom da u svakom trenutku može odustati od sudjelovanja ili povući svoju dozvolu za korištenje prikupljenih podataka. Sugovornicima je također bio predstavljen obrazac za obaviješteni pristanak.

Poseban naglasak bio je stavljen na anonimnost, svi identifikacijski podaci koji bi se mogli povezati sa sugovornicima (imena, nazivi mjesta ili gradova) bili su anonimizirani zbog zaštite privatnosti sugovornika. Za očuvanje anonimnosti, koristili su se pseudonimi umjesto stvarnih imena svih sugovornika. Dodatno, specifični geografski podaci su bili općenito formulirani kako bi se izbjeglo prepoznavanje sugovornika putem njihovih lokacija. Nakon provođenja intervju, svi intervjui su bili transkribirani te kodirani. Postupak kodiranja odnosio se na postupak tematske analize odnosno metodu identificiranja, analize i bilježenja obrazaca unutar podataka. To se odnosilo na pridavanje inicijalnih deskriptora pojedinim dijelovima intervju te osmišljavanje kodnih tema koje se međusobno nadovezuju i prate percepciju i

iskustva pripadnika navijačkih skupina s njihovim sudjelovanjem u navijačkoj skupini i suparništvom s ostalim navijačkim skupinama.

Uzorak u ovom istraživanju bio je namjeran s obzirom na aktivnu pripadnost navijačkoj skupini, a sastojao se od 5 sugovornika u dobi od 20 do 26 godina. Svi sugovornici bili su pripadnici različitih hrvatskih navijačkih skupina (Bad Blue Boys, Torcida Split, Funcuti Šibenik, Tornado Zadar, Armada Rijeka). Svaki od sugovornika istaknuo je kako je pripadnik navijačke skupine već duži vremenski period, najčešće duže od 5 godina.

5. Rezultati istraživanja i rasprava

5.1 Od sportskog gledatelja do iskusnog navijača

Proces uključivanja u navijačku skupinu može se opisati kao tranzicija od sportskog gledatelja ili simpatizera do aktivnog navijača, člana navijačke skupine. U tom procesu, različiti motivi utječu na pojedinca da napusti udobnost naslonjača ili mjesto s dobrim pogledom na stadionu i postane aktivni član navijačke skupine te se upusti u sudjelovanje u navijačkim praksama.

Sugovornici ističu da proces uključivanja najčešće započinje u adolescenciji, odnosno u srednjoškolskoj dobi, pod utjecajem različitih motiva. Razdoblje adolescencije često je ključno za formiranje identiteta i pripadnosti. Krešo objašnjava kako se proces uključivanja odvija spontano i ne postoji točno određen trenutak odluke:

A pa nije tu sad bilo nekog posebnog uključivanja ka šta san spomenuo... krene se ić i to je to... ne postoji tu neka procedura, a šta se tiče Tornada... pa većina prijatelja i poznanika sa kvarta je bila u Tornadu ili je u Tornadu... od kad san se rodia sam u kontaktu s Tornadom moglo bi se reć... (smijeh). (Krešo)

Prijatelji igraju značajnu ulogu u samom procesu uključivanja, često potičući uključivanje u navijačku skupinu. Dominik se prisjeća:

Imo sam ekipu s kvarta koja je odlazila jednostavno na utakmice i sviđalo mi se to, sviđalo mi se to i to je tam krenulo od 14-15 godina, znači početak srednje škole, ajmo reć." S druge strane, roditelji često izražavaju zabrinutost zbog potencijalno opasnih situacija koje se mogu dogoditi prilikom sudjelovanja u navijačkim praksama. Dominik objašnjava: "Odgovor roditelja je bio na početku negativan... ali ono, na početku objasniš... ne ideš na početku svaku utakmicu, ideš tu i tamo pa im onda slažeš, e mama idem na zapad, ne znam ono, sjedit ćemo, gledat utakmicu... a ti odeš tam divljat na sjever, skakat, navijat i to ti je to jednostavno. (Dominik)

Jedan od glavnih motiva za uključivanje i sudjelovanje u navijačkoj skupini je osjećaj pripadnosti i zajedništva. Krešo naglašava:

Još bi reka taj osjećaj zajedništva... svi ko jedno skaču, pivaju... to se može doživiti samo na utakmici i na piru... a zamisli nama je pir svaki tjedan... (smijeh). (Krešo)

Petar dodaje:

Druženje s ostalim navijačima je jedna zapravo od lipših stvari šta se tu more dogoditi u tim skupinama... kad se ta druženja organiziraju to budu lipe uspomene, uvijek se nađe taj jedan koji će napraviti neku glupost pa ćemo se mi smijati narednih 6 mjeseci. (Petar)

Teritorijalnost i lokalpatriotizam također igraju važnu ulogu. Lokalpatriotizam se može definirati kao regionalna ljubav, odnosno privrženost prema mjestu ili kraju u kojem je netko rođen ili živi, a najčešće u odnosu prema širem nacionalnom domoljublju (Hrvatski jezični portal, 2024). Marko ističe kako je odlazak u drugi grad bio izravan poticaj za uključivanje u navijačku skupinu zbog potrebe za naglašavanjem lokalpatriotizma:

Odlučio sam se postati kad sam otišao studirati u drugi grad, u drugu regiju... točnije u Dalmaciju. Nekako sam se osjećao jer sam bio okružen hajdukovcima da ja moram tu nešto sad počinuti da podržim svoj grad... pa da budem u inat. (Marko)

Osim lokalpatriotizma, snažan motiv za uključivanje čini i domoljublje. Domoljubna ideologija prisutna je kod svih navijačkih skupina. Stipe dodaje:

Ideološki motivi su bili ti šta san oduvijek bio orijentiran ka domoljublju i ljubavi prema tom klubu za kojeg navijam i smatram da moja grupa zastupa te iste motive... i to se jednostavno poklopilo, samo šta struja razmišljanja mog i njihovog je jednaka pa ono. (Stipe)

Atmosfera koja proizlazi iz navijačkih praksi, energija, adrenalin i zajedništvo često su presudni faktori za uključivanje. Dominik se prisjeća svog početnog iskustva:

Idemo što bliže tam s istočne strane prema sjeveru, jer se tam najbolje osjetila ta neka atmosfera. I jednostavno vidio sam te dečke kako skaču, navijaju, pale baklje i na neki način me to privuklo, sviđalo mi se i odma sam zapravo poželio bit dio te grupe i pripadat tako nečem. (Dominik)

Iako sugovornici govore kako je uključivanje spontani proces u kojem ne postoji odlučujući trenutak, iz njihovih se odgovora može iščitati kako se prvo gostovanje smatra ključnim događajem koji uvodi novog člana u svijet aktivnih navijača. Krešo objašnjava:

Prvo gostovanje je ono koje te uvodi u navijačku priču. Meni nisu tili dat majicu moji sa kvarta stariji dok nisam prvi put odradia Zagreb... to se tako gleda, šta imaš više gostovanja to si iskusniji navijač i više te se cijeni." Dominik dodaje: "Jednostavno zna se, krene se ono, ti jednostavno kad kreneš dijete si, zelen si, nemaš ti tu pojma i ovi stariji s tribine gledaju na tebe ono, čudno, ajmo reć na neki način, ali jednostavno ono ključne faze... prvo gostovanje. Znači jednom kad ti odeš na to prvo gostovanje, kad ti osjetiš zapravo taj žar, aha mi smo došli tu, mi smo ono bitni, jednostavno nema nakon toga, kad ti to osjetiš to neko... (Krešo)

Nakon odlaska na prvu gostujuću utakmicu završava tranzicija od sportskog gledatelja ili simpatizera i postaje se aktivnim navijačem koji sudjeluje u svih navijačkim praksama. Motivi koji potiču navijače na aktivno sudjelovanje u navijačkim praksama odnose se na emocionalne i psihološke faktore te zadovoljstvo koje proizlazi iz različitih navijačkih praksi. Krešo ističe:

Pa reka bi ljubav, sriča... sriča kad klub postigne neki uspjeh, kad se zabije koš u zadnjim sekundama... to su neke stvari koje samo navijači cijene... ne može se to objasniti nekom ko nije navijač. (Krešo)

Veliki značaj gostujućih utakmica može se pripisati i adrenalinu i neizvjesnosti situacije, što Dominik naglašava:

Pa, emocije neke... taj adrenalin recimo kad se ide na neka gostovanja ili kad je neka rizična situacija da bi moglo doć do nereda, tuće... pa si jednostavno pod adrenalinom, vozi te to i tak. (Dominik)

Petar dodaje:

... taj adrenalin pogotovo ako se nađete u nekim situacijama koje mogu završit katastrofalno, tad uopće ne razmišljate... taj adrenalin vas tolko pojide da ne znate uopće di ste i šta ste. (Petar)

Ostali motivi koji potiču navijače na sudjelovanje najčešće se odnose na osjećaje koji proizlaze iz kreativnih izraza i organizacijskih aktivnosti navijačkih praksi. Stipe objašnjava:

Pa najveći gušt mi je slaganje tih koreografija... mislim da kad se slaganjem tih koreografija i njihovim podizanjem nešto vidi, onda čovika ispuni i jednostavno vidi svoj rezultat rada na nečemu... bude prelipa slika toga svega. (Stipe)

Uporaba pirotehničkih sredstava je formalno zabranjena i kažnjiva prema Zakonu o sprječavanju nereda na športskim natjecanjima. Unatoč tome, uporaba pirotehlike standardna je navijačka praksa koja zbog svoje atraktivnosti izaziva osjećaj uzbuđenja i iščekivanja te predstavlja dodatan motiv za sudjelovanje. Marko ističe:

A isto tako kad je bakljada, kad se koristi pirotehnika i kad se dižu neki transparenti. U slučaju naše navijačke skupine... Armada, nama je uvijek bakljada u 60. minuti... uvijek, uvijek je u 60. minuti i to se zna i to se čeka. (Marko)

Kroz razgovor sa navijačima uočljivo je kako u određenom trenutku sudjelovanja u navijačkoj skupini nastupa promjena motiva za sudjelovanje u navijačkim praksama. Krešo objašnjava:

A nebi reka da san je izgubia ikad, samo nisi više toliko nabrijan i uzbuđen ka dite... onda ti svaka utakmica predstavlja nešto šta se čeka cili tjedan, a danas je to rutina

neka reklo bi se... al smatram da je tako sa svime, čovik se navikne na sve i krene to uzimat zdravo za gotovo. (Krešo)

Promjena motiva za sudjelovanje također se događa pod utjecajem određenih obiteljskih ili životnih ciklusa, intenzivnijih odgovornosti u odrasлом životu koje su povezane s poslovnim ili obrazovnim obavezama. Dominik objašnjava:

...ali gle kak ti dođe posao i kak ti dođu te neke obaveze i to kužiš... mislim ono kak odrasteš... kad si ti klinac pa ti bi tamo da snijeg pada, vjetar, ti bi divljo, skako i tak dalje... ali jednostavno nekad ti je ono jooj... evo nedjelja, gostovanje, a moram sad ići ne znam ono tipa ideš u Rijeku, ponedjeljak ujutro radiš, moraš na poso ili tak neš imaš obaveze. (Dominik)

Održavanje društvenih odnosa koji su uspostavljeni u početnoj fazi stupanja u navijačku skupinu postaje primarni motiv za sudjelovanje. Petar naglašava:

Ali poslije, prije dolazi druženje i postaje ti primarno ka odlazak na utakmice i sve. Nije da se taj sad motiv tolko gubi, uvik je tu neka čar i neka vatra u tebi ista zapravo. (Petar)

U konačnici, motivi za sudjelovanje u navijačkim praksama su složeni i višeslojni. Emocionalni i psihološki faktori, socijalne veze, osjećaj pripadnosti i zajedništva, teritorijalnost, domoljublje, adrenalin i neizvjesnost, te kreativni izrazi i organizacijske aktivnosti, sve zajedno čine složeni mozaik koji oblikuje iskustvo aktivnog navijača. Ovi motivi se mijenjaju kroz vrijeme i pod utjecajem različitih životnih okolnosti, ali temeljna strast prema klubu i navijačkoj skupini ostaje konstantna.

5.2 Elementi suparništva u navijačkoj supkulturi

Suparnička dinamika među navijačkim skupinama u Hrvatskoj ima duboke korijene u lokalnom ponosu, identitetu i osjećaju zajedništva. Sugovornici ističu da suparništvo nije samo pitanje natjecanja između klubova, već odražava i dublje socijalne, kulturne i povijesne razlike. Za navijače, ono je odraz ponosa i zaštite vlastitog identiteta. Kroz koncept suparništva, navijači ističu ponos i povezanost sa svojim gradom ili regijom, osjećajući se obveznima braniti svoj klub i grad od suparnika, što dodatno jača njihov osjećaj pripadnosti. Marko naglašava:

Suparnička dinamika je izvor ponosa prema mom gradu... ti braniš ono što je tvoje, ne daš ono što je tvoje i spreman si borit se za tvoj grad, za Rijeku... kad te netko mrzi i otvoreno te vrijeđa onda je ljubav prema tvom gradu jača. (Marko)

U međusobnim susretima, naglašavanje brojnosti i nadmoći postaje važan način za izražavanje identiteta i pokazivanje superiornosti. Krešo se prisjeća:

Pa u susretima ih se nastoji posramit... pokazat im di su došli i šta ih čeka. Naglašava se najviše da smo mi brojniji i bolji navijači i da je naš klub bolji i kvalitetniji od njihovog. Isto tako da imamo bolje momke i da smo jači od njih u svemu, od navijanja do tuča. (Krešo)

Identitet se reproducira i kroz vizualne i akustične elemente kao što su izgled tribine i stil navijanja. Stipe dodaje:

Pa mi želimo naglasit naš izgled tribine, našu tribinu kako ona izgleda, čime se bavimo... jer stil moje navijačke skupine je manje-više argentinski stil¹ gdje se sve orijentira na navijanje, koreografije, bakljade... i to nas razlikuje od nekih drugih skupina. (Stipe)

¹ Argentinski stil navijanja karakterizira intenzivna pjesma, koreografije i upotreba raznovrsnih navijačkih rekvizita poput zastava i pirotehnike (Vučetić, 2019).

Emocije poput adrenalina, uzbuđenja i ponosa su prisutne u svim praksama u kojima se suparništvo naglašava. Krešo opisuje atmosferu:

Ludilo u zraku ukratko... cila ekipa je zagrijana i spremni smo na sve manje-više... dolazi se tamo na njihov teren i želi im se pokazat da smo jači i na njihovom terenu." Dominik dodaje osjećaj neizvjesnosti: "Tu postoji ono i adrenalin i neizvjesnost i mislim šta će se desit... evo idemo u Split oće mi ono razbit šajbu na autu, oće se nešto desit... (Krešo)

Suparništvo se manifestira na različitim mjestima i kroz različite intenzitete. Derbi utakmice i gostujuće utakmice predstavljaju najintenzivnije trenutke suparništva. Krešo ističe:

Pa to su neke utakmice koje su bitne, derbi utakmice najviše... tad je cili grad na nogama i moglo bi se reć da se taj dan diše samo za Zadar i da se dobije utakmica... (Krešo)

Provokacije i konflikti između navijačkih skupina služe kao snažni stimulatori suparništva. Krešo naglašava:

Isto tako kad nas neko krene provocirat bilo da pivaju nešto il dižu neke poruke protiv nas... onda se tu pojača netrpeljivost." Suparništvo se ne izražava samo na stadionima ili tijekom utakmica, već je prisutno u svakodnevnim situacijama i interakcijama, na različitim mjestima. Krešo zaključuje: "Odražava se to u svim okolnostima... intenzivnije je to dane pred derbi, ali reka bi da se to odražava 365 dana u godini, uvik i svugdi... to se odražava na ulici kroz priče sa poznanicima, na pivi sa ekipom... svugdi. (Krešo)

Navijači često pokazuju snažnu odanost svojim klubovima, što se manifestira kroz apsolutno odbijanje mogućnosti navijanja za suparničke klubove. Stipe to objašnjava:

Ja smatram iskreno da klub za koji ja trenutno navijam nisam ja ni odabra ni ništa, već sam tako rođen s tim i odgojen u smjeru da navijam za taj klub... pravi moralni ljudi,

moralne osobe ne mogu prominit curu koju vole samo tako da se klub isto tako ne može prominit... ne možemo jednostavno prominit to, ako bi prominili to, to znači da nismo bili iskreni i da je to bilo iz nekog đira, da nije bilo iz emocije. (Stipe)

Iako su navijači u većini slučajeva nepokolebljivi u svom rivalstvu, postoje situacije u kojima bi mogli pružiti podršku suparničkom klubu, ali ne u navijačkom kontekstu. Petar to objašnjava:

Da sad Hajduk uđe u Europu i igraju protiv nekog engleskog kluba... ja bi tja da pobjedi hrvatski klub, al da ću navijat ovako za njih u ostalim natjecanjima... nema šanse, nikad. (Petar)

Analiza suparničke dinamike među navijačima u Hrvatskoj jasno pokazuje kako pripadnici navijačkih skupina interpretiraju svoje suparništvo s drugim navijačkim skupinama. Istraživačko pitanje "Kako pripadnici navijačkih skupina interpretiraju svoje suparništvo s drugim navijačkim skupinama?" odražava se kroz raznolike perspektive i iskustva navijača, ukazujući na to da suparništvo nije samo sportski fenomen, već i ključni element u oblikovanju osobnog i kolektivnog identiteta.

Suparništvo među navijačima može se promatrati kroz prizmu sociološke teorije kolektivnog identiteta. Kolektivni identitet, kako ga definira Cerutti (2006), počiva u skupini elemenata koje prepoznajemo kao zajedničke svima nama i dostatne da bismo se držali zajedno, da bismo osjetili ono „mi“, a to se često izražava kroz zajedničke vrijednosti, norme i prakse. U slučaju navijačkih skupina, suparništvo postaje mehanizam kroz koji se oblikuje i jača kolektivni identitet. Navijači kroz suparništvo izražavaju svoj identitet, braneći svoj grad i klub te ističući svoju superiornost kroz različite oblike ponašanja, od vizualnih i akustičnih elemenata do emotivnih reakcija i fizičkih sukoba.

Emocionalni intenzitet, adrenalin i uzbuđenje koje prate suparništvo dodatno jačaju osjećaj pripadnosti i povezanosti unutar navijačkih skupina. Emocije igraju ključnu ulogu u oblikovanju identiteta, kako individualnog tako i kolektivnog. Langeard (2007) prema Bešlić (2019) tvrdi da su emocije „kvasac“ kolektivnog identiteta, pripisujući im svojstvo katalizatora koji omogućuje članovima zajednice da se povežu na dubljoj, emotivnoj razini. U slučaju

navijačkih skupina, emocije koje prate suparništvo stvaraju snažne afektivne veze među članovima skupine, što dodatno učvršćuje njihov kolektivni identitet.

Također, suparništvo nije ograničeno samo na stadione ili sportske događaje; ono se proteže kroz svakodnevne interakcije i situacije, stvarajući kontinuirani osjećaj natjecanja i pripadnosti. Odanost klubu, koja se manifestira kroz apsolutno odbijanje navijanja za suparničke klubove, predstavlja ključnu komponentu suparništva, ističući moralne vrijednosti i duboko ukorijenjene identitetske aspekte navijača.

Suparništvo među navijačkim skupinama u Hrvatskoj predstavlja složen i višedimenzionalan fenomen koji se proteže kroz socijalne, emocionalne i identitetske sfere života navijača. Kroz prizmu sociološke teorije kolektivnog identiteta, emocija i društvenih normi, možemo bolje razumjeti kako se suparništvo oblikuje, održava i interpretira među navijačima, pružajući uvid u interakcije koje oblikuju njihovo ponašanje i identitet.

5.3 Navijačko nasilje iz perspektive navijača

Navijačko nasilje često je kontroverzna i polarizirajuća tema izvan navijačke subkulture. Dok mnogi promatrači vide nasilje kao destruktivan i opasan element sporta, sami navijači često ga doživljavaju kao neizbježan dio „Ultras“ kulture, vođene adrenalinom, željom za dokazivanjem i inherentnim ljudskim ponašanjem.

Mnogi navijači nasilje percipiraju kao standardni dio navijačkog folklora ili „Ultras“ kulture. U njihovim očima, nasilne prakse nisu devijantno ponašanje već sastavni dio navijačkog načina života gdje emocije često nadmašuju racionalno ponašanje. Krešo to potvrđuje govoreći:

Smatram da je to dio tog đira, te ultras priče i ne more se protiv toga... emocionalno je nabijeno. Ja smatram da se to ne može izbjeći i da će toga uvijek bit. (Krešo)

Motivacija iza navijačkog nasilja često leži u želji za dokazivanjem snage i dominacije, što je prema Cussonu užitak i dokazivanje bez svrhe. Marko ističe inherentne ljudske sklonosti ka sukobu i dominaciji:

To je ljudska priroda jednostavno, mislim možeš ti to smanjit sa policijom i sve, al uvijek će doć do tučnjava i uvijek će toga bit. (Marko)

Ovo odražava Cussonovu komponentu užitka i dokazivanja.

Unutar navijačkih skupina, nasilje se smatra načinom stjecanja statusa i poštovanja. Status unutar navijačke skupine treba zaslužiti, a uz konzistentnu aktivnost i odlaske na gostujuće utakmice, sudjelovanje u nasilnim praksama je još jedan način stjecanja statusa. Sudjelovanje u nasilnim praksama smatra se obranom identiteta navijačke skupine i grada te je posebno visoko vrednovano zbog mogućih zakonskih sankcija ili ozljeda koje nastaju u takvim fizičkim okršajima. Krešo navodi:

Cijene se takvi pojedinci jer su to većinom momci koji su podredili svoj život ciloj toj priči i koji sudjeluju u svemu pa tako i u tim tučnjavama. Možda je njihov put ispravan

il kriv... al je činjenica da oni riskiraju svašta da obrane čast grupe i grada i smatram da ih se treba poštivat i skinut im kapu. (Krešo)

Unatoč odobravanju i percepciji nasilja kao neizostavne navijačke prakse, postoje napori između navijačkih skupina da se nasilje regulira i održava unutar određenih pravila. To se odnosi na navijački kodeks koji predstavlja skup neformalnih pravila i dogovora među navijačkim skupinama. Svrha kodeksa je održavanje sukoba unutar određenih granica, čime se nastoji očuvati časti i integritet tih sukoba. Krešo podržava ovaj kodeks:

To je prihvaćeno prošle godine od svih skupina i ja to jako podržajem... to mi je nekako viteški i korektno... pazi se da bude isti ili sličan broj, ne koriste se nikakvi rekviziti i oružje... ne udara se protivnika koji leži na podu. (Krešo)

Osim toga, iza kodeksa stoje i razlozi poput smanjenja težih posljedica i želje da se navijački sukobi ne pretvore u smrtonosne okršaje. Navijački kodeks je široko podržan od strane navijača koji naglašavaju kako uvođenje navijačkog kodeksa omogućuje stvarno testiranje snage i vještine u navijačkim sukobima. Krešo naglašava:

Smatran da cila ta priča nije vridna toga da neko nastrada i da nosi posljedice cili život.“ Dominik dodaje: „Broj na broj, gleda se da bude neki isti omjer da se vidi prava snaga i da se ide na šake i to je to. (Krešo)

Prema Bodinu (2013), svrha same dominacije jest moć i prestiž u odnosu na suparnika, a što je veći osjećaj zajedništva unutar skupine, to je jače neprijateljstvo i rivalstvo prema suparnicima. Ova analiza pomaže razumjeti motivaciju navijačkog nasilja kroz Cussonovu tipologiju koja postavlja ciljeve nasilničkog ponašanja navijača: užitek i dokazivanje bez svrhe, prisvajanje simbola protivničkih navijača, agresija kao osveta ili reakcija na napad, te konačno osveta. Ove komponente jasno se reflektiraju u izjavama navijača koje ističu užitek i adrenalin kao glavne pokretače njihovog ponašanja.

Također, Bodin (2013) diferencira tipove navijačkog nasilja na fizičko nasilje, psihološko nasilje, vandalizam i nasilje prema autoritetima, što se odražava u izjavama navijača koji svjedoče o fizičkim sukobima i njihovoj regulaciji unutar navijačkih skupina. Stadion, koji

je tradicionalno bio glavno mjesto sukoba, sada je sve rjeđe mjesto nasilnih praksi zbog jačeg društvenog nadzora i kontrole od strane policije. Nasilne prakse najčešće se događaju na javnim mjestima udaljenim od stadiona, često u danima prije utakmice kako bi se izbjegao pojačan policijski nadzor.

5.4 Nepovjerenje prema medijima i novinarima

Nepovjerenje prema medijima i novinarima duboko je ukorijenjeno među pripadnicima navijačkih skupina, a razlozi za to su višestruki i kompleksni. Navijači smatraju da mediji često preuveličavaju nasilne incidente i iskrivljuju stvarnost u svrhu senzacionalizma i što veće dobiti. Preuveličavanje nasilnih incidenata među navijačima stvara osjećaj da mediji manipuliraju informacijama kako bi stvorili senzacionalistički sadržaj, umjesto da objektivno izvještavaju o događajima. Petar ističe:

Stavljaju se neki katastrofalni naslovi vezano uz te sukobe neke, a na kraju nikakvog sukoba nije ni bilo... ili je riječ samo o nekim manjim ozljedama... to će mediji uvijek preuveličavat tako da navijači spadnu na dno dna te neke društvene skale. (Petar)

Osim toga, navijači smatraju da su novinari bezobzirni ljudi usmjereni na zaradu bez obzira na tuđu nesreću. Stipe to izražava riječima:

Novinari su tipovi ljudi koji su najveći lihvari u našem društvu i da jednostavno žele zarađivat ne nužno na tužnoj nesreći ili sreći... već su jednostavno tipovi ljudi koji će ić preko mrtvih da bi nešto dobili... tako da jednostavno njihove izvještaje smatramo dovoljno neinformiranima i neadekvatnima tako da... novinare ne volimo i to je manje-više to. (Stipe)

Navijači također smatraju kako mediji namjerno biraju negativne priče i naglašavaju negativne aspekte navijačke supkulture dok su pozitivni prikazi suparništva i navijačkih praksi rijetki ili ih uopće nema. Dominik to potvrđuje:

Medije niko ne poštuje, a i zna se zašto ih se ne poštuje... zato jer često lažu i traže senzacionalizam... iskrivljuju sliku, pišu samo o negativnim tim nekim aspektima, a ne pišu o pozitivnim. (Dominik)

Petar dodaje:

Ako si navijač automatski si zatvorenik, huligan, narkoman... pijanac... sve najgore, a zapravo možeš bit skroz dobar čovjek. Navijači zapravo i jesu normalni i dobri ljudi samo ih se priko medija predstavlja ki najveće ološe. (Petar)

Mediji su iz perspektive navijača glavni agensi aktivnog potpirivanja suparništva i eskalacije sukoba među navijačkim skupinama. Krešo navodi:

Oni najviše i rade tu mržnju između navijača... izbace neki članak o nekom sukobu ili spornoj situaciji tjedan dana prije derbija... i onda se ljudi zapale za to i beštimaju jedni drugima po komentarima. Da se razumimo... suparništvo bi postojalo i bez njih i navijači bi se i dalje tukli i bez novinara, ali bi sve to bilo nekako zdravije i u manjem intenzitetu. (Krešo)

Navijači također naglašavaju kako osim potpirivanja navijačkog suparništva, mediji imaju i veliku ulogu u polarizaciji društva i utječu na jačanje društvenih podjela na temelju političkih, regionalnih i kulturnih razlika. Stipe ističe:

Mediji najviše i potpaljuju to suparništvo provokativnim naslovima i objavama i u momentima kad to suparništvo ne dolazi do izražaja oni će ga podijelit... odnosno ne podijelit nego potaknit i napravit će neke podjele između ka šta... evo svjedoci smo da se u Hrvatskoj radi često sad podjele livi-desni, crni-bili, žuti, sjever-jug... i to je jednostavno najviše potpomognuto tim medijskim naslovima. (Stipe)

Iskazi navijača također se slažu sa stavovima koje iznosi Bodin (2013). Bodin smatra kako veliku ulogu u promoviranju delinkventnog i nasilničkog ponašanja navijača imaju mediji. Svojim senzacionalističkim novinarstvom često uvode razdor među neistomišljenike, a posebno navijače klubova koji na vrlo emotivan način doživljavaju takve vijesti.

6. Zaključak

Sportske manifestacije, osobito nogometne utakmice, privlače veliki broj gledatelja od kojih se neki formiraju u navijačke skupine s ciljem bodrenja svog kluba. Ove skupine reproduciraju svoj identitet putem simbola, rituala, odjeće i specifičnih obrazaca ponašanja, često se identificirajući s teritorijem tribina koje prisvajaju kao svoje. Na taj način stvaraju posebnu navijačku subkulturu. Danas se subkultura definira kao skup normi, pravila i obrazaca ponašanja čiji se vrijednosni sustav razlikuje od šire društvene norme.

Simboli poput transparenta, zastava, grafita i stilova odijevanja ključni su u komuniciranju identiteta navijačkih skupina. Oni ne samo da označavaju teritorij i pripadnost, već često imaju i političke konotacije. Navijački grafiti često su prisutni na vidljivim javnim mjestima, ističući se svojom tematikom koja može uključivati i elemente nasilja. Upravo je element nasilja povezan s fenomenom navijačkog huliganizma, koji se prvi put pojavio u Engleskoj 1970-ih godina. Navijački huliganizam predstavlja ekstremne oblike nasilja i sukoba unutar navijačkih skupina, a razlozi za takvo ponašanje su često kompleksni, a odnose se na socijalnu frustraciju, želju za moći, ali značajnu ulogu ima i utjecaj medija. Nasilje se može manifestirati kroz fizičke sukobe, vandalizam, prijetnje i rasističke ispade, često uz sudjelovanje mladih iz različitih društvenih slojeva.

Suparništvo i huliganizam često se uzimaju kao dva istovjetna pojma, no zapravo između njih postoji očita distinkcija. Suparništvo nogometnih navijača označava zdravu, često strastvenu konkurenciju između navijača različitih klubova. Ovo se temelji na povijesnim rivalitetima, geografskim aspektima, ideologijama ili jednostavno sportskom nadmetanju. S druge strane, huliganizam uključuje nasilne ili neprikladne aktivnosti koje nisu u skladu s pravilima i etičkim standardima sportskog ponašanja.

U razgovoru sa sugovornicima u ovom istraživanju otkriveno je kako proces uključivanja u navijačku skupinu predstavlja tranziciju od sportskog gledatelja do aktivnog navijača. Ovaj proces obično počinje tijekom adolescencije, kada socijalne veze i društveno okruženje igraju ključnu ulogu. Prijatelji su često glavni poticaj za uključivanje, dok roditelji izražavaju zabrinutost zbog potencijalno opasnih situacija.

Osjećaj pripadnosti i zajedništva je glavni motiv za uključivanje u navijačku skupinu koji je prisutan u svim navijačkim praksama. Lokalpatriotizam i domoljublje također predstavljaju važne motive, a odlazak u drugi grad može pojačati potrebe za isticanjem lokalpatriotizma. Atmosfera na stadionu i adrenalin koji se javljaju u navijačkim praksama važni su faktori koji potiču navijače na sudjelovanje, a prva gostujuća utakmica često je ključna faza u procesu uključivanja i predstavlja završetak tranzicije od sportskog gledatelja do aktivnog navijača. Kreativni izrazi su navijačke prakse koje se odnose na uređenje kvarta ili izradu koreografija koje uz uporabu pirotehnike dodatno motiviraju navijače na sudjelovanje, iako je uporaba pirotehnike formalno zabranjena.

S vremenom, motivi se mijenjaju. Početna euforija opada, a odražavanje društvenih odnosa postaje glavni motiv. Osjećaj zajedništva i dalje ostaje snažan, oblikujući identitet i ponašanje navijača. Ukratko, tranzicija od sportskog gledaoca do iskusnog navijača obuhvaća socijalne veze, osjećaj zajedništva, lokalpatriotizam i intenzivne emocije prisutne u navijačkim praksama.

Suparništvo među navijačkim skupinama u Hrvatskoj duboko je ukorijenjeno u lokalnom ponosu, identitetu i zajedništvu. Ovo rivalstvo nije samo natjecanje među klubovima, već odražava dublje socijalne, kulturne i povijesne razlike. Navijači kroz suparništvo izražavaju ponos prema svom gradu ili regiji i osjećaju obvezu braniti svoj klub, što dodatno jača njihovu pripadnost.

Naglašavanje brojnosti i nadmoći u susretima postaje način izražavanja identiteta i pokazivanja superiornosti. Vizualni i akustični elementi poput koreografija, pirotehnike i specifičnih stilova navijanja naglašavaju jedinstvenost svake skupine. Emocije poput adrenalina, uzbuđenja i ponosa snažno su prisutne, posebno tijekom gostujućih utakmica, gdje rizik i neizvjesnost igraju veliku ulogu.

Suparništvo se manifestira tijekom derbi utakmica i gostujućih susreta, koji stvaraju visoki emocionalni naboj. Provokacije i konflikti dodatno potpiruju rivalstvo i učvršćuju zajedništvo unutar navijačkih skupina. Odanost klubu često prelazi racionalne granice, postajući ključni dio osobnog identiteta navijača, koji rijetko podržavaju suparničke klubove osim u posebnim okolnostima kao što su međunarodna natjecanja.

Navijačko nasilje je kontroverzna tema izvan navijačke subkulture, dok ga sami navijači često vide kao neizbježan dio "Ultras" kulture. Mnogi navijači nasilje doživljavaju kao standardni dio navijačkog folklor, gdje emocije nadmašuju racionalno ponašanje. Motivacija za navijačko nasilje leži u želji za dokazivanjem snage i dominacije. Nasilje se smatra načinom stjecanja statusa i poštovanja unutar skupine, a sudjelovanje u nasilnim praksama vidi se kao obrana identiteta skupine i grada, unatoč mogućim zakonskim sankcijama ili ozljedama. Unatoč odobravanju nasilja, postoje napori među navijačkim skupinama da se nasilje regulira i održava unutar određenih pravila. Navijački kodeks predstavlja skup neformalnih pravila koja održavaju sukobe unutar određenih granica, smanjujući rizik od težih posljedica.

Nepovjerenje prema medijima opće je prisutno među navijačima zbog osjećaja da mediji preuveličavaju nasilne incidente radi senzacionalizma i profita. Navijači smatraju da mediji iskrivljuju stvarnost i biraju negativne priče, dok pozitivni aspekti navijačke subkulture ostaju zanemareni. Mediji se percipiraju kao glavni agenti koji potpiruju suparništvo i eskalaciju sukoba među navijačima. Provokativni članci objavljeni prije važnih utakmica često dovode do emocionalnih reakcija i sukoba, kako verbalnih na društvenim mrežama, tako i fizičkih u stvarnom svijetu. Navijači također vjeruju da mediji igraju veliku ulogu u polarizaciji društva, potičući podjele na temelju političkih, regionalnih i kulturnih razlika.

7. Prilozi

Prilog 1. Protokol istraživanja

Tema 1: Proces uključivanja

1. Zašto si se odlučio postati članom navijačke skupine?
2. Kada si se odlučio postati članom navijačke skupine?
3. Možeš li opisati svoje iskustvo uključivanja u navijačku skupinu kojoj pripadaš? Kako si prvi put došao u kontakt s tom skupinom?
4. Koje su bile ključne faze ili aktivnosti kroz koje si prošao tijekom procesa uključivanja u navijačku skupinu?
5. Kakav je bio odgovor tvojih bližnjih, kao što su roditelji ili prijatelji?

Tema 2: Motivi

1. Koje su ti najdraže navijačke prakse?- Što ti je najveći gušt?
2. Kako su ideološki ili politički motivi utjecali u tvojoj odluci da postaneš aktivan član navijačke skupine?
3. Koje emocije najčešće potiču tvoje sudjelovanje u navijačkim praksama? (osjećaj sreće prilikom pobjede voljenog kluba, adrenalin, druženje s ostalim navijačima?)
4. Kako su se tvoji motivi za sudjelovanje u navijačkim aktivnostima mijenjali tijekom vremena?
5. Jesi li ikada izgubio motivaciju za sudjelovanje u navijačkim praksama?

Tema 3: Suparništvo

1. Koju navijačku skupinu percipiraš kao najvećeg suparnika?
2. Odakle potječe vaše suparništvo? Je li riječ samo o sportu ili tu postoji puno više od toga?
3. Kako bi opisao osjećaj suparništva s najvećim rivalima? Što točno ta suparnička dinamika znači za tebe osobno?
4. Koje su ključne razlike između tvoje navijačke skupine i rivalske skupine koje najviše naglašavate tijekom susreta?

5. Koje su najčešće situacije ili okolnosti koje pojačavaju osjećaj suparništva između tvoje skupine i ostalih navijačkih skupina?
6. Možeš li opisati tvoje osjećaje kada dolaziš na gostujuću utakmicu protiv vašeg najvećeg rivala?
7. Odražava li se vaše suparništvo prema drugim navijačkim skupinama samo na stadionu ili ga naglašavate i u drugim okolnostima?
8. Postoji li scenarij u kojem bi navijao za vašeg najvećeg rivala?

Tema 4: Nasilne prakse

1. Smatraš li da je navijačko nasilje neizbježno unutar navijačke subkulture?
2. Gdje se prema tvom iskustvu najčešće zbiva navijačko nasilje?
3. Što je po tvom mišljenju glavni razlog za navijačko nasilje?
4. Postoji li između hrvatskih navijačkih skupina nepisani zakon koji određuje granice nasilnih praksi?
5. Jesu li navijački sukobi stvar trenutka i spontani?
6. Kako tvoja navijačka skupina tretira pojedince koji sudjeluju u nasilnim incidentima? Kako vi gledate na to?

Tema 5: Utjecaj medija

1. Kakva je tvoja percepcija medijskih izvještaja o navijačkim nasilnim incidentima?
2. Kakva je tvoja reakcija na senzacionalističko medijsko izvještavanje vezano uz navijačke skupine?
3. Prema tvom mišljenju, na koji način mediji utječu na suparništvo navijačkih skupina?
4. Kako bi opisao odnos između tvoje navijačke skupine i novinara?
5. Kako ocjenjuješ pozitivne prikaze suparništva među navijačkim skupinama i njihovih praksi u medijskim izvještajima?
6. Kako bi opisao stereotipe s kojima se članovi tvoje navijačke skupine često suočavaju u društvu?
7. Jesi li osobno doživio predrasude ili stigmatizaciju jer si član navijačke skupine?

Prilog 2. Kodna lista

Tematski kodovi	Deskriptivni kodovi
1. Socijalni čimbenici i grupna dinamika kao motivi za uključivanje	<ul style="list-style-type: none"> • Atmosfera i socijalne veze kao motivi za uključivanje • Utjecaj obitelji, prijatelja i djetinjstva • Adolescencija i društveno okruženje • Prvo gostovanje kao ključna faza • Prijateljstva i zajedništvo
2. Osjećaj zajedništva i intenzivnih emocija kao motiv za sudjelovanje	<ul style="list-style-type: none"> • Gostovanja i proslave kao omiljene prakse • Kreativni izrazi i pirotehnika • Lokalpatriotizam, domoljublje i ljubav prema klubu • Adrenalin i osjećaj zajedništva • Promjene motiva kroz životne okolnosti
3. Suparništvo kao izražavanje regionalnog identiteta	<ul style="list-style-type: none"> • Regionalni ponos i identitet • Povijesni incidenti i društveni utjecaj • Vizualni i akustični elementi • Derbi utakmice i konflikti • Adrenalin i uzbuđenje na gostovanjima
4. Opravdavanje i regulacija navijačkog nasilja	<ul style="list-style-type: none"> • Nasilje kao dio "Ultras" kulture • Ljudska priroda, droga i alkohol • Policija i osiguranje • Kodeks za regulaciju nasilja • Poštovanje unutar skupine
5. Nepovjerenje i odbojnost prema novinarima	<ul style="list-style-type: none"> • Preuveličavanje incidenata i senzacionalizam • Nepovjerenje prema medijima • Ignoriranje pozitivnih strana navijača • Medijsko potpirivanje suparništva • Stereotipi i stigmatizacija

8. Literatura

1. Abercrombie, N., Hill, S., Turner, B.S. (2008.) Rječnik sociologije, 5. izdanje, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
2. Bérangère, G. (2015) Beyond the stadium: how 'ultras' supporters fit into the urban space. *Metropolitiques.eu*. URL: <https://www.metropolitiques.eu/Beyond-the-stadium-howultra.html>
3. Bešlić, M. (2019). 'KOLEKTIVNI IDENTITET: META-ANALIZA SOCIOLOŠKIH POJMOVA I TEORIJA S OSVRTOM NA „ŽUTE PRSLUKE“', *Zbornik radova Veleučilišta u Šibeniku*, 13(1-2), str. 75-85. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/223011> (Datum pristupa: 26.06.2024.)
4. Bodin, D. (2013). *Huliganstvo*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
5. Cerutti, F. (2006): *Identitet i politika*. Zagreb: Politička kultura.
6. Dedić, M. (2018). 'Nastanak subkulturnih skupina-nogometni navijači', *Završni rad*, Sveučilište Sjever, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:122:352754>
7. Dunning, E., Murphy, P.J., & Williams, J. (1988). *The Roots of Football Hooliganism (RLE Sports Studies): An Historical and Sociological Study (1st ed.)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315772875>
8. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. Pristupljeno 28.3.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/identitet>>.
9. Hrvatski jezični portal, 2024. **Hrvatski jezični portal**. Dostupno na: https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=e15iXRY%3D (Pristupljeno: 18. lipnja 2024.)
10. Kirsten Pugsley and Joel Rookwood (2009) The 'friendly' derby? Examining the rivalry between supporters of Liverpool and Everton football clubs. *JQRSS Volume 3, Issue 1*, 45-66.
11. Lalić, D., Leburić, A., Bulat, N. (1991) *Najsmo ljudi: Grafiti i subkultura*, Zagreb: Alineja
12. Lalić, Dražen. 1993. *Torcida: pogled iznutra*. AGM. Zagreb.
13. Mrvelj, M. (2017). *Nasilje na nogometnim utakmicama-orjunaši ili borci za pravdu*. Doktorska disertacija. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
14. Perasović, B. (2001) *Urbana plemena*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada d. o. o
15. Perasović, B. (2002), *Sociologija supkultura i hrvatski kontekst*, *Društvena istraživanja*, Zagreb, God. 11, br. 2-3 (58-59), str. 485-498

16. Perasović, B., i Mustapić, M. (2013). 'Football supporters in the context of croatian sociology: research perspectives 20 years after', *Kinesiology*, 45.(2.), str. 262-275. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/112794>
17. Scraton, P. (2013). The Legacy of Hillsborough: Liberating Truth, Challenging Power. *Race & Class*, 55(2), 1-27.
18. Supkultura. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013.–2024. Pristupljeno 1.6.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/supkultura>>.
19. Vučetić, I. (2019). 'Uključenost pripadnika navijačkih skupina u devijantna i kriminalna ponašanja', Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:452537>
20. Young, K. (1986). " The Killing Field": Themes in Mass Media Responses to the Heysel Stadium Riot. *International Review for the Sociology of Sport*, 21(2-3), 253-266.
21. Zakon o sprječavanju nereda na športskim natjecanjima, 2003. Narodne novine, 117/03. Dostupno na: <https://www.zakon.hr/z/445/Zakon-o-sprjecavanju-nereda-na-sportskim-natjecanjima> (Pristupljeno: 18. lipnja 2024.)